

5.2. A MAGYAR NYELVKÖZÖSSÉG TÖRTÉNETI-MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSben

A jelen fejezetben a nyelvhasználatot s így a nyelvi változásokat is befolyásoló társadalmi-kulturális közegnek, illetőleg fontosabb tényezőknak a rövid, tallózó, nyelvtörténeti korszakokkénti összefoglalását adjuk. Az első részben elsősorban a népességi viszonyokról, a terjedelmesebb másodikban a tágan értelmezett művelődéstörténeti közegről lesz szó. (A demográfiai adatok forrásai: KOCSIS 2011, KOCSIS–TÁTRAI szerk. 2012, KÁNTOR 2013, a KSH 2011-es népszavazás utáni adatai, illetőleg GLATZ szerk. 1989², ROMSICS főszerk. 2009–2010.)

5.2.1. AZ ŐSMAGYAR KOR

5.2.1.1. A MAGYARSÁG KIALAKULÁSA

A magyar etnikum évszázadokon át tartó kialakulása a nyelvtudomány tanítása szerint a – hozzávetőlegesen a Kr. e. 3000–2000 évek közötti évszázadokban élt – ugor nyelvközösség egyik részének az e közösségtől való elszakadásával kezdődött. Ezt követte az elszakadt népesség **fokozatos nyelvi és etnikai elkülönülése**, majd önállósodása. Pontos adataink nincsenek arról, mikor következett be mindez. Az alapnyelvi rekonstrukciókon, a korai magyar nyelvemlékek alapján megrajzolható állapotrajzon, a honfoglalás előtti jövevényszavak, továbbá a régészet, az őség-hajlattan (paleoklimatológia) és a történettudomány tanúságtételén alapuló, egymástól részben eltérő szakmai becslések szerint magyar nyelvről hozzávetőlegesen a Kr. e. 1000 körüli időszaktól lehet szó, azaz a magyar nyelv életkora megközelítőleg három évezred körülire tehető (RÓNA-TAS újabb kutatásai alapján ennél mintegy ezer évvel hosszabb idővel számol: 2011). A magyar tehát a régebbi nyelvek közé tartozik, idősebb például a szláv és az újlatin nyelveknél. Ami a magyar nyelv kialakulásának helyét illeti, itt is eltérő véleményekkel találkozunk: az Urál hegység déli részétől keletre és nyugatra fekvő terület egyaránt említetik, az újabb nyelvészvélemények a magyar nyelv önállósodásának színtereként az Uráltól nyugatra fekvő, tehát európai területet tartják. Mert kézenfekvő, hogy a magyar nyelvet beszélők népi, „mi” tudatának kialakulása, amelynek fontos feltétele volt környezetüktől való nyelvi elkülönültségük, évszázadokon át – de már nem az obi-ugorok közvetlen környezetében – tartó folyamat volt. S mivel magyar nyelvről csak ez idő óta beszélhetünk, a szaknyelvészek (többsége) szerint

a magyarok „őshazá”-ja nem az ugor nyelvközösség szállásterületének közvetlen közelében, tehát az Urál hegységtől keletre, hanem attól délnyugatra, pontosabban a Dél-Uráltól nyugatra fekvő, európai területen volt, ezért a „magyarok kialakulását [...] a Volga és az Ural közé kell tennünk” (RÓNA-TAS 1996: 246; térképes megjelenítésére l. RÓNA-TAS–BERTA 2011. 2: 1486). A nyelvek mindig is nyelvváltozatokban, korábban kizárólag nyelvjárási formában éltek a maguk életét. A nyelvjárások előbb elsődlegesen törzsi, a letelepedések után pedig területi alapon elkülönülő nyelvváltozatok voltak. Új nyelvek létrejöttének leggyakoribb módja az volt, hogy a kölcsönös érthetőséget biztosító nyelvjárásokat beszélők területileg elszakadtak egymástól, s ennek nyomán idővel nyelvhasználatuk is elkülönült. Az alapnyelvek (például a finnugor, az ugor, a latin, az ősgermán, az ósszláv stb.) ily módon „szülői” a belőlük kisarjadt újabb nyelveknek (például a magyarnak, a finnek, a az angolnak, a németnek, a franciának, az olasznak, a lengyelnek, az oroszoknak, a szlováknak). A kiválás, elkülönülés azonban egyrészt nem ment máról holnapra egyik nyelv esetében sem, másrészt az alapnyelv és a leszármazott nyelvek között „semmiféle világos kronológiai határ” nem húzható meg, ahogy a latin és a viszonylag jól dokumentált újlatin nyelvekre vonatkozóan HERMAN JÓZSEF megállapította (2003: 87). Maradva a jól kutatott újlatin nyelveknél, idézzük emlékezetünkbe, hogy „a latin szerkezet újlatin típusú szerkezetű való átalakulása a 3. vagy 4. századtól egészen a 8. századig tartott” (HERMAN i. m. 87). A magyar esetében is az ugorságból való kiválás után több évszázad átmenettel kell számolnunk. SZŰCS JENŐ véleménye szerint a leendő magyarság elődeinek az esetében nemcsak a magyar nyelv alakult ki mint „a formálódó etnikum legfőbb objektív ismérve [...], hanem az etnikai közösség legfőbb szubjektív kritériuma, a leszármazás fonálán számontartott csoporttudat is megvolt” (1974: 348). SZŰCS úgy véli, hogy viszonylag korán kialakulhatott a szóban forgó népesség egyfajta közösségtudata, „amely túlélte a [korábbi ugor együttélés idején volt] geográfiai és politikai összefüggés megszakadását” (i. h.). Magyar etnikumnak csak attól fogva tekinthető a szóban forgó népcsoport, amióta észlelte azonosságát és a környező népektől, nyelvektől való elkülönültségét, s hogy ezt önelnevezéssel jelölte is. A *magyar* eredetileg népnév volt (nem véletlen, hogy a fennmaradt írásokban ez a magyar szó jelenik meg: a honfoglalás előtről adatható mind a *magyar*, mind pedig az ugyanazon összetétel magas hangrendű változata, a törzsnévként ismert *megyer*, l. EWUng. 923–924), s ez jelölte nyelvüket is. Az a tény, hogy a magyarság kezdetől fogva nem rokon nyelvekkel, hanem tőle eltérő nyelvekkel volt csak kapcsolatban, felgyorsította egyrészt a magyar nyelvnek a rokon nyelvektől való elkülönülését, másrészt nyilvánvaló nyelvi máságuk elősegítette csoporttudatuk kialakulását. Ez a valószínű magyarázata annak is, hogy az ősmagyar kor magyarjai elsősorban azért nem olvadtak be más nyelvű közösségbe, mert határozott összetartozástudatuk volt, amelynek egyik fontos tényezője környezetüktől eltérő anyanyelvük volt. (Erre vonatkozóan egy romanisztikai példa következik: az a népesség, amely indoeurópai nyelvet beszélt,

„könnyebben átvette a latint, mint azok a lakosok, akiknek anyanyelvét mély strukturális különbségek választották el a latintól”: HERMAN 2003: 18.) Az etnikai önazonosság legnyilvánvalóbban a nyelvi, a leszármazási és a kollektív emlékezeti (hagyományközösségi) tényezőkben mutatkozik meg.

A magyarság külső megnevezése (latin *hungarus* és *Hungari*) török eredetű, a török *onogur* népnévből alakult. Annak a nyelvcsoporthoz a tagjai ugyanis, amelybe akkor az Urál vidékén élő magyarok, vogulok (manysik) és osztjások (hantik) tartoztak, az onogurok fennhatósága alá kerültek, s az utóbbiak neve átvonódott az említett három népcsoportra is. Ez a török eredetű népnév szláv közvetítéssel (nazálisos formában, tehát igen korán) elterjedt nyugaton is (vö. *Ungari*, *Ungri*, lat. *Hungari*, ang. *Hungarian*, ném. *Ungar*, fr. *hongrois*, finn *unkari*(*lainen*), észt *ungar*(*lane*), orosz *venger*: TESz. *ugor* a.), az *ugor* pedig tudományos műszó lett (vö. még *finnugor*). Meglehetősen általános jelenség, hogy a belső népnevek írásos felbukkanását megelőzi külső elnevezésük megjelenése.

A nyelvközösség létszámára vonatkozólag csak becslések lehetségesek, tehát eleve bizonytalanok a számok. A honfoglalást közvetlenül megelőző időszakra a magyarság lélekszámát többnyire 250 ezer és maximum 400 ezer körülre teszik. A nyelvterület meghatározása mai értelemben s nomadizáló népeknél lehetetlen, ezért nem találkozunk becslésekkel az ősmagyar korra vonatkozóan sem.

A honfoglalás előtt a magyarok nagycsaládok alapján szerveződött nemzeti szervezetben éltek. Legfontosabb tevékenységük az állattartás volt (ismerték már a lótarast is), de emellett téli, tehát délebbre fekvő szállásaik mentén foglalkoztak földműveléssel is.

A nomadizmus a maga jelentős kohéziós erejével elősegítette az egyes nagyobb közösségek konszolidálódását, így a magyarság kialakulását is. „A nomádok [...] nem összevissza kóborló népséget alkottak, hanem éppen ellenkezőleg: szigorúan meghatározott rendszerint terelték állataikat, remekül értettek az állatok szaporításra való kiválóztatásához, amellyel jelentősen javították állatállományukat. Kitűnően értettek az állatok gyógyításához, az állati termékek feldolgozásához, hasznosításához. Állandó épületeket csak a téli szállásokon építettek, a vándorlások alkalmával és a nyári legelőkön nemezsátraik, nemezzel fedett szekerek szolgáltak hajlékul. A közvéleményben elterjedt téves nézettel ellentétben a nomádok – néhány extrém esetet kivéve – mindig foglalkoztak földműveléssel is téli szállásaik mentén. Ennek jelentősége azonban alárendelt volt az állattartáshoz viszonyítva” (FODOR ISTVÁN 2010: 34–35).

5.2.1.2. A HONFOGLALÁS

A magyarság őstörténetéről több tudomány, így a nyelvtudomány, a régészet, a néprajz, az őseghajlattan, a történettudomány, a történeti természetföldrajz, az antropológia nyújt értékelhető tudnivalókat. Eredményeik összhangba hozása

olykor nehézségekbe ütközik, de továbblépést csak ezen az úton haladva remélhetünk. Amint ezt jól mutatják a magyar honfoglalásra vonatkozó újabb kutatások is. Részletekbe itt nem mehetünk, egy idézettel jelezzük azonban az egyre inkább elfogadottnak látszó véleményt: „A magyar honfoglalásról a 19. században kialakult romantikus történeti képet időszerű [...] újragondolni, és komolyan számolni azzal a realitással, hogy a magyarok legkésőbb a 9. század közepe táján jelen vannak a Kárpát-medencében [...] A magyar honfoglalás nem egyetlen, menekülésszerű aktus, hanem olyan, a korabeli »média« számára szinte észrevétlenül zajló, több évtizeden át húzódó eseménysor, amelynek a 895–896. évek történései nem kezdő, hanem a befejező eseményei” (SZŐKE 2015: 38; GLATZ szerk. 2000³: 38). Az első biztosnak látszó említés a Kárpát-medencei magyar jelenlétről 862-ből származik (i. m. 36), s SZŐKE szerint akkor már magyaroknak itt kellett élniük, különben nem képviselhetek volna számításba veendő katonai erőt (i. m. 37). De milyen körülmények voltak akkor a Kárpát-medencében? KOCSIS szerint „politikailag akkor még alig szervezett, a Keleti Frank és a Bolgár Birodalom ütközőzónájában fekvő, többnyire gyéren lakott, kb. 200–300 ezres szláv (morva, szlovén-karantén, szlavón, bolgár, fehér-horvát stb.) és jórészt elszlávosodott avar népességű” terület volt a Kárpát-medence (KOCSIS 2011: 293). Az új szállásterületeket először az Alföldön és Erdélyben alakították ki. A honfoglalásra a többségi felfogás szerint a besenyők támadása miatt került sor. A régész FODOR ISTVÁN és SZŐKÉN kívül a nyelvész HARMATTA és mások sem fogadják el ezt a nézetet. Véleményük szerint a magyar honfoglalás a bolgár-bizánci, cseh-morva-frank érdekkellentéteket és háborúkat felhasználva, tervszerűen előkészítve zajlott (l. pl. HARMATTA 2001: 10, 13, 14; a történészek és régészek egy része 895-öt tekint a honfoglalás évének, l. pl. GLATZ szerk. 2000³: 40; FODOR ISTVÁN: szóbeli közlés. Ezek szerint járunk el mi is.).

A korszak magyar nyelvközössége kezdettől fogva érintkezésben állt más nyelvű népekkel, a Kazár Birodalomhoz való tartozás idején pedig török népekkel, népcsoportokkal volt intenzív kapcsolatban. Ezért az ótörök nyelvi hatás volt a legnagyobb (kb. 300 jövevényszó bizonyítja ezt). A vándorlás során irániakkal (a Fekete-tenger környékén), alánokkal (a Kaukázus északi előterében) és a keleti szlávoknak, a mai oroszoknak az elődeivel (az etelközi tartózkodás idején) került kapcsolatba a magyarság, s közben gazdagodott kultúrájában. A más nyelvű népekkel való érintkezés természetes következménye volt nemcsak jövevényszavak átvétele, hanem a kétnyelvűség kialakulása is a magyar anyanyelvűek egy részének a körében. A kétnyelvűség elterjedtségéről semmi biztosat nem tudunk, a magyar nyelvemlékek alapján azonban jogos a következtetés, hogy a magyarság nem volt többségben kétnyelvű az ősmagyar kor egyetlen szakaszában sem.

A korszak magyarjainak egy része már a honfoglalás előtt megismerkedhetett a rovásírással (ezt bizonyítja az *ír* és a *betű*, illetőleg egy honfoglaláskori sír rovásfeliratos csonttegez-szája is). A biztosan idetartozó nyelvemlékek mind erdélyiek, s a székely rovásírás emlékei, amelyek rokonságot mutatnak a türk ro-

vásírással. A rovásírást gyakorlati célokra, többnyire bizonyos események és nevek megörökítésére használták. A közösség egészének nyelvi kommunikációja szempontjából azonban a rovásírásnak nem volt érdemleges szerepe. A magyar nyelv törzsekhez kötődő, egymástól lényegesen nem különböző nyelvjárásokban élte életét.

5.2.2. AZ ÓMAGYAR KOR

5.2.2.1. A DEMOGRÁFIAI HELYZET

A becslések szerint a 10. századtól a Kárpát-medencében már a magyarság alkotta a népesség többségét. Az, hogy a magyarok a Kárpát-medence belsejének a népességét 2–3 évszázad alatt asszimilálták, csak úgy magyarázható, „hogy egy szociálisan tagolt, de egyszersmind nyelvileg és hagyományaiban viszonylag homogén társadalom telepedett meg e térségben” (SZŰCS 1974: 350). Az pedig, „hogy a honfoglaló magyar nép eljutott az államalapítás küszöbéig s hamarosan be tudott tagolódni az európai fejlődésbe, annak igen sok és bonyolult, a történeti véletlenekből is összetevődő oka volt [...] Az okok között szerepelt a törzsi-törzsszövetségi rendszer gyors lebontása, a helyi lakosság kizárása a kezdeti katonai tevékenységből és a honfoglalók nagy többségének magyarnyelvűsége. [Rejtély azonban,] hogy miért tudott a honfoglaló magyar nép rövid száz év alatt államalapító magyar néppé válni” (RÓNA-TAS 1966: 298).

A magyarság egy része nem tartott a Nyugatra vonuló többséggel. Julianus barát 1235 és 1236 között, majd második útján 1237 és 1238 között járt a Keleten maradt magyarok utódainál. A Riccardus fráternek a Vatikán számára 1237-ben készített latin nyelvű jelentésében ez olvasható: Julianus barát „[m]egtalálta pedig őket [az ottani magyarokat] a nagy Etil folyó mellett [...] teljesen magyar a nyelvük, megértették őt, és ő is azokat [...]. A régiek hagyományaiból tudják, hogy ezek a [Nyugatra ment] magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla” (GYÖRFFY 1986: 68). Julianus ott jártában már értesült a Keletről jövő veszedelemről, amely hamar be is következett Hungáriában is.

A tatárjárás (1241–1242) a becslések szerint 15–20 százalék emberveszteséggel járt: „Az 1241–42. év katasztrófája az ország települési képén és népességén évtizedekig érzékelhető és kézzelfogható, az iszonyat erejével ható mély sebeket hagyott hátra: kiürült és elnéptelenedett falvakat, tájakat” (SZŰCS 1993: 33). IV. Béla nagy telepítőpolitikába fogott, s egy 1268-as (latin nyelvű) rendeletében így fogalmazott: „Miután egykor a tatárok az ország lakosainak nagy részét vagy megölték vagy elhurcolták, s az ország, mely azelőtt telve volt néppel, sok helyütt pusztasággá vált, királyi rendelettel (*edicto regis*) igyekeztünk a világ minden részéből mind katonákat, mind földműveseket gyűjteni az elpusztított és lakosaitól elhagyott földek benépesítésére” (i. h.). Erre leginkább a „gyér népességű, sőt

javarészt lakatlan országrész kínálkozott, mely a zólyomi királyi uradalomtól keletre a máramarosi rengetegig húzódott: erdőuradalmak, vagy ahogy az oklevelek Sárosról (1248), Beregről és Ugocsáról (1271) még ez idő tájt is mondták, »a szent királyok vadaserdeinek« övezete” (i. m. 39). A telepítések után idővel „e hegyekkel koszorúzott táj jellegzetesen két etnikumú [...] szociális-társadalmi szerkezetűvé érett ki” (i. m. 45).

Megkezdődött a románságnak Erdélybe, a szerbségnek – különösen a törökök elleni vesztes rigómezei csata (1389) után történő – betelepülése. Erdélyből került sor kitelepülésekre is: a moldvai csángók elődeinek első hulláma a 13. században került a Kárpátok keleti lejtőire (akkor még királyi rendelkezésre, határerősítő céllal), a 15. században a husziták üldözésével összefüggésben, a 17–18. században gazdasági okokból a székelyek kiszivárgása volt folyamatos, a madéfalvi veszedelem idején (1763–1764) pedig katonai okokból egész falvak népessége menekült Moldvába. A 15. század elején hozzávetőlegesen 4 millió lakosa volt az országnak a becslések szerint, s ennek körülbelül 80%-a, tehát mintegy 3,2 millió volt magyar. Annak ellenére, hogy sok falu volt (1308-ban írta egy utazó francia domonkos barát: „Megszámlálhatatlan falu található az országban”), a népsűrűség nem haladta meg az 5–7 főt, csak az ország középső része volt viszonylag sűrűn lakott. „Magyarország nemzetiségei együttesen a középkor végén az akkori mintegy négymillió népeség 20–25 százalékát tették ki. Ha nem is a modern értelemben, a kor valóban »nemzetiségeknek« tekintette őket. Egy belga krónikában olvasható, hogy az 1447. évben magyarországi vallonok látogattak el Liège-be, s elmondták, hogy őseiket a magyar király szívesen fogadta, földet adott nekik, egyben lelkükre kötötte, hogy anyanyelvüket ne feledjék el. A nyelvet valóban mintegy »természeti« adottságnak vagy tulajdonnak fogta fel a kor [...] Éppígy [...] tekintették mindvégig a középkoron át a népek »szokásait«. Ugyanakkor minden ellentmondás nélkül lehetett valaki például nemzetisége szerint olasz (*natione Latinus*) és egyben magyar (*Ungarus*) [...] A középkor forrásaiban az »idegen« (*alienus, extraneus*) mindig külföldit jelent. A korszemlélet szerint a tucatnyi »náció« együttesen alkotta Magyarország »népét«” (Szűcs 1989: 39).

5.2.2.2. A KORAI MAGYAR–SZLOVÁK NYELVI KAPCSOLATOKHOZ

Minden ember a maga szinkrón perspektívájából, azaz mindenkori jelenbeli körülményeitől meghatározottan szemléli a világot. Ha tehát nem ismeri a történelmi tényeket, akkor óhatatlan, hogy – a múlttól szólva – történetietlen módon visszavetítse saját kora viszonyait a múltba. Ezért gondolja például a magyarok egy része, hogy elődeik mindig is a Kárpát-medencében éltek, vagy az osztrákok nagy része azt, hogy Burgenland már hosszú évszázadok óta létezik. Ezért jelenhet meg olyan írás, amely szerint Szlovákia ezer éven át Magyarország egyik

tartománya volt (a kérdéskörrel összefüggő további adatokra l. Kiss 2006a: 480). Egyik állítás sem felel meg a történelmi tényeknek. Ezt a főnti példákkal szemléltetett jelenséget hívjuk anakronizmusnak, másként időtévesztésnek, időrendi tévedésnek. A Kárpát-medencei népek történelmében az átlagnál gyakrabban fordulnak elő az eltérő érdekek miatt eltérően értelmezett fogalmak és a történelmi tapasztalat és emlékezet ellentmondásai (KISS GY. CSABA találó elnevezésével: „sérelemi kategóriák”), s így tág tere van a „tudatosan vállalt anakronizmus”-nak is (l. az 5.1.2. fejezetben). Meglepő adat az etimológiai irodalomból: az 1055-ből, a Tihanyi alapítólevélből adatható *széna* főnév a TESz. és az EWUng. szerint feltehetőleg, illetve esetleg szlovákból való átvétel, pedig „[a] szlovák nyelv kialakulásának és az átvétel idejének időbeli távolsága az etimológiának ezt a részét kizárja” (ZELLIGER 2006a: 30).

A magyar–szlovák nyelvi kapcsolatokról szólván szükségesnek látszik véleményt nyilvánítani a magyar nyelvtörténeti adatok alapján arról, hogy hozzávetőlegesen mióta számolhatunk a szlovák nyelv létezésével. JOZEF MISTRÍK szlovák nyelvész szerint ugyanis „[n]emzeti nyelvünk – a szlovák nyelv – a 10. századtól fejlődött ki közvetlenül az ősszláv nyelvből” (1993: 19). Az azonban nem derül ki szavaiból, hogy az említett folyamat mikor jutott el arra a fokra, amiktől föltételezhető, valószínűsíthető a szlovák nyelvnek a beszélőktől is érzékelt elkülönülése, önállósodása. EDUARD KREKOVIC 2005-ös könyvében azt írja: „Kétségtelen, hogy nem öröktől fogva vagyunk szlovákok, hanem valamikor azzá *váltunk*. Amióta területünkön a szlávok megjelentek – ami biztosan tehető a VI. század második felére –, azóta máig fennáll a megtelepedés és a kultúra bizonyos folyamatossága, ami azonban nem föltétlenül, sőt egyáltalán nem etnikai kontinuitás, és tekintettel a genetikai keveredésekre még egyenesvonalú biológiai folytonosságnak sem tekinthető [...]. Fölsőleges tehát azon elmélkedni, hogy Szlovákiában [értsd: a mai Szlovákia területén] már akkor a szlovákok *ősei* éltek. Itt éltek természetesen, ám nyilvánvalóan még nem *szlovák* identitással, nem tartották magukat szlováknak. Ha megkülönböztették volna magukat a morváktól, ez a tény föltehetően megjelent volna a korabeli írásos forrásokban” (idézi ÁBRAHÁM 2007: 80).

Tudvalévő, hogy az alapnyelvekből való kiválás és a nyelvi önállósodás évszázadokig tartó folyamat szokott lenni. Ez történt a magyar esetében is. Az ugor közösségről – teljesen elszakadva eredeti nagyobb közösségüktől – leváló leendő magyar törzsek eredeti ugor nyelvjárása(i) több évszázadon át tartó elkülönülési és önállósulási folyamat során váltak csak magyar nyelvjárásokká: így született meg a magyar nyelv. Nagyjából ugyanez vonatkozik a többi finnugor nyelvre is. A romanizált galliai népesség is fokozatosan szakadt el a latintól. *Lingua rustica romana*-nak azt a nyelvállapotot jelöli a szakirodalom, amely több évszázadig tartó közbülső szakasz volt a latin és francia között. A francia nyelv „születési anyakönyvi kivonata”-nak a strasbourgi esküt (842) szokás tartani (az akkori francia még közelebb állt latinhoz, mint a mai franciához). Ami a szlávtság nyelvi állapotát illeti: „a magyar honfoglalás korában és a honfoglalást követő egy-két-

száz évben, vagyis a szláv-magyar érintkezések legintenzívebb szakaszában a szlávok még egy nyelvjárásilag ugyan tagolt, de nagyjából egységes, ráadásul mind saját maguk, mind a külső megfigyelők által egységesnek tekintett nyelven beszéltek [...] a 9–10. században nem is voltak még kialakulva az egyes szláv nyelvek, a honfoglaló magyarság a felbomlófélben lévő késői ősszláv nyelvjárások közé ékelődött” (ZOLTÁN 2015: 205; a továbbiakra l. A magyarság kialakulása című fejezetet). Ez a magyarázata például annak is, hogy a magyar *tót* népnév eredetileg és sokáig ’szláv személy’-t, illetőleg ’a szlávokra jellemző, tőlük származó, rájuk vonatkozó’-t jelentett; szükség esetén legfőljebb földrajzi elhelyezkedésük alapján különböztették meg egymástól a magukat a *slověn*- ’szláv’ tővel nevező népcsoportokat, pl. a Kazinczy kódexben (1526–1541) a szlovéneket *korontal tottok* ’karintiai tótok’ néven említik: „az korontal totoknak” (KazK. 186), „zenth pal iria az *korontal tottoknak*” (KazK. 194; l. BENKŐ 1998: 74) – a *korontal* természetesen tévedés a *korinthusbeliek/korinthosziak* helyett. A *tót* szó ’szlovák személy’ jelentésben csak 1800-ból, idetartozó melléknévi jelentésben pedig 1773-ból adatolható (EWUng. *tót* a.). TRUBETZKOY (1925) nyomán ZOLTÁN ANDRÁS fogalmazott úgy, hogy „egy nyelv akkor esik szét két vagy több nyelvre, amikor nyelvjárásai már nem képesek közös változásokat átélni, így tehát az ősszláv nyelv végső határa az utolsó közös szláv innováció, vagyis a redukált magánhangzók (az ún. jerek) eltűnése (12. század)” (2015: 206). ZSILÁK szerint „irodalmi nyelvként a szlovákoknál a 18. sz. végéig a cseh nyelv volt használatos, amely több-kevesebb szlovák elemet tartalmazott. Idegen nyelvű (általában többnyelvű) szótárakban a 14. századtól fordulnak elő szlovák elemek (hangtani, alakítási) szlovákizmusok, lexikális elemek), a legtöbb ilyen típusú szótár azonban a 16. és 17. században maradt fenn” (2004: 198).

Lássuk a szláv népeket és nyelveket jelölő szavak magyar szótörténeti adatait az újabb magyar etimológiai szótárak (TESz., EWUng., ZAICZ 2006) alapján! Föltételezhető ugyanis, hogy ismeretükben bizonyos következtetések adódnak arról, hogy – legalább hozzávetőlegesen – mely időszakban juthatott a magyarok tudomására az egyes szláv népek és nyelvek létezése. Kezdjük a szlovákokkal, majd – megnevezéseik első előfordulásának időbeli sorrendjében – folytassuk a többiekkel! A szlovákok első magyar megnevezése a *tót*, amely azonban eredetileg és sokáig ’szláv’ jelentésű volt (első előfordulását 1121-ből ismerjük), s a Kárpát-medencei szlávokra általában vonatkozott. A népnév ’szlovák’ jelentésben való melléknévi használatára 1773-ból, főnévi használatára (’szlovák személy’) 1800-ból való az első adat. Van egy 1637-es kérdőjeles adat is. A *szlovák* szóra 1828-ból van egyértelmű bizonyíték (*Slowák*), s bár 1575-ből idézhető egy *Sclovác* adat, nem világos, melyik szláv népet jelölték vele, de bizonytalan az összekapcsolás a nagy időbeli távolság és lokalizációs nehézségek miatt is. A szlovák az I. világháború után vált ismertté, s a II. után került a köznyelvbe (l. az említett etimológiai szótárak *szlovák* és *tót* címszava alatt). A *lengyel* népnév orosz eredetű, honfoglalás előtti jövevényszó a magyarban (első adata 1086-ból való), az

orosz pedig nagy valószínűséggel honfoglalás előtti, éspedig török jövevényszó (első adata 1086-os). Időrendben a *horvát* (1138, szerbhorvát jövevényszó) és a *cseh* következik (tulajdonnévként talán 1138-ból, biztos adattal igazolhatóan 1217-ből, melléknévként 1476-ból adatható cseh jövevényszó). A szerbek *rác* megnevezése 1395 körüli, a *szerb* népnév 1516-ból adatható (s a szerbhorvátból való átvétel). A *morva* népnév először 1575-ben fordul elő a *Morvaország* szóösszetételben. A ruszinok *rusznyák* megnevezése 1672-es adattal igazolható, a *ruszin* 1839-as fölbukkanású (szlovák, ill. ukrán jövevényszó). A *szlovák* először 1828-ból adatható (s szlovák jövevényszó). Ezt azonban megelőzi 'szlovák' jelentésben a *tót* (1773-ban melléknévi jelentésben, 1800-ban főnévi jelentésben), amely – mint láttuk – hosszú évszázadokon át 'szláv' jelentésű volt (vö. még az EWUng. magyarázatát). Az adathatóság időbeli sorrendjében a *szlovén* következik (1819, német jövevényszóként), végül pedig az *ukrán* (1916, elvonással az *Ukránia* névből); l. még BENKŐ 1998: 58–75.

A kronológia azt mutatja (a szótörténeti bizonytalanságok ellenére is), hogy a szlovák nyelv/etnikum elkülönülését megelőzte a lengyel, az orosz, a horvát, a cseh és a szerb nyelv elkülönülése, önállósodása. Ha ugyanis a magyarokkal egy országban, tudniillik a Magyar Királyságban élő szlovákok magukat szlovákoknak nevezték volna már akkor, amikor a *lengyel*, az *orosz*, a *horvát*, a *cseh* és a *szerb* (*rác*) népnevek átkerültek a magyarba, akkor annak nyoma lenne a korai magyar szótörténetben. De nincs.

A szlovák nyelv elkülönülésének kérdése azért is bonyolultabb, mint a magyaré, mert a magyarral ellentétben a leendő szlovákság szláv környezete nagyrészt megmaradt. Ennek következménye, hogy a nyugat-szlovák nyelvjárások nagy mértékben a morva, a keleti szlovák nyelvjárások pedig a dél-lengyel nyelvjárásokhoz állnak igen közel. (A szlovák nyelvjárásokra vonatkozóan l. még GREENBERG 1988.) Természetesen megközelítően pontos időpont nem adható ebben az esetben sem. A történeti összehasonlító nyelvészet tanúsága alapján azonban arra kell következtetnünk, hogy a magyar honalapítás idején, tehát a 9. század végén, de a 10. században sem beszélhetünk szlovák nyelvről. Ebből viszont az következik, hogy a szlovák nyelv és ebből következően a szlovák etnikum később, a Magyar Királyság területén alakult ki valamikor.

Idézzünk történésvéleményt is a világosabban látás érdekében! A tatárjárás után a Magyar Királyság területére a szláv „telepesek tömege a Kárpátok túloldaláról, az északi részekben főként morva (azon keresztül cseh), lengyel és rutén földről áramlott – egyre nagyobb tömegekben [...] A különféle eredetű *szláv népelemek* aztán már a *Kárpát-medencében integrálódtak* összefüggő és egységsülő nyelvű etnikummá, amely még a 14. században is a szlávság ősi, összefoglaló nevét (*slověnin*) használta, majd csak a 15. század folyamán kezdte önmagát a megkülönböztető *slovák*, *slováci* néven nevezni. Az etnikai kialakulás átnyúlt az újkorba, hiszen például a Kis-Kárpátok telepesfalvaiban még 1530 táján sem szlovákok, hanem csehek éltek” (SZÜCS 1989: 37; l. még az ómagyar kori fejezet

vonatkozó részét). KRISTÓ GYULA szerint: „szlovákokkal a szó mai értelmében a középkor folyamán nem számolhatunk. Olyan szláv népesség élt a IX–XV. század között a Felvidéken, amely több összetevőből éppen korszakunk végére kezdett néppé válni [...] éppen ott, ahol a 9. századi szlávok és a mai szlovákok közti kontinuitást bizonyítani kellene, vagyis a Felvidéken, nincsenek ezt igazoló adatok” (2003: 85).

Megjegyzésre méltó, hogy a magyar–szlovák együtt-, illetőleg egymás mellett élésben a 19. századi nemzeti öntudatra ébredés előtt a történelmi Magyarországon nem volt a magyarokat és a szlovákokat szembeállító egyetlen olyan társadalmi, politikai vagy vallási tényező sem, amely a szerbekéhez vagy a románokéhoz felfogható külön helyzetet eredményezhetett volna.

A **magyarországi románság** történetéhez néhány adalék: „a 13. század eleje előtről sem történeti, sem régészeti, sem toponímiai bizonyíték nincs erdélyi román népesség létezésére” (KÖPECZI 1987: 301). „Kelet-Magyarországnak ma románok által is lakott részei 1300-ig közel ezer, nagyrészt magyar, kisebb részben szász falut említenek az oklevelek, ugyanebben a korszakban mindössze 6 olyan falunak a nevét ismerjük, ahol bizonyosan éltek románok, s ezek közül 5 (Enyed, Fülesd, Illye, Fenes, Szád) kétségtelenül magyar eredetű nevet visel” (i. m. 318). Románok állandó jellegű betelepülése GYÖRFFY GYÖRGY szerint a 12. század végétől számítható a Déli-Kárpátokban (1963: 54). A 14. században viszont nagy tömegben jelenik meg a románság (KÖPECZI 1987: 341).

1. A 10. század a magyar történelem egyik legtöbb változást hozó, legdinamikusabb százada volt gazdasági, társadalmi, demográfiai és műveltségi szempontból is. A század közepére a letelepedés folyamányaként földműves falvak egész hálózata jött létre. A tatárjárás (1241–1242) nemcsak a lakosság kb. ötödének az elvesztésével járt: a tatárok szinte mindent elpusztítottak, amit a magyarországi világi és egyházi építészet három és fél század alatt létrehozott (kivétel Pannonthalma, Komárom, Esztergom s néhány kisebb erődítmény). „A népességvesztést a tatárjárást követően telepítésekkel igyekeztek pótolni. Ezt a gyakorlatot forrásaink különösen az ország északi részén – ma nagyjából Szlovákiához, kisebbrészt Ukrajnához tartozó – területein teszik jól megfigyelhetővé. A korabeli szóhasználatban »népek gyűjtésének« nevezett folyamat során a környező cseh, morva, lengyel és orosz területekről jelentős számú népességet telepítettek be erre a vidékre” (ZSOLDOS 2009: 54). A magyarság egy része már az államalapítás (1000) előtt keresztény lehetett (Taksony és főként Géza fejedelem hivatalos lépéseket is tett a kereszténység terjesztésére.) A kereszténységnek a fölvetelével Magyarország új kultúrkörbe, Európa nyugati részéhez csatlakozott. (Természetesen nem ment egyik napról a másikra a magyarság kereszténnyé válása.) Elkezdődött a templomépítés. Szent István király törvényt hozott arról, hogy minden 10 falunak legyen egy temploma. Előbb a királyok, majd az előkelők is építtetnek templomokat. A legismertebb korai városi plébániatemplom az 1269-ben fölszen-

telt budai Nagyboldogasszony-templom (a Mátyás-templom). A 11. század végére fejeződött be az ország belső területein az egyházszervezet kiépítése, s erre az időszakra esett a falurendszer kialakulása is.

A kereszténység terjedésével fokozatosan megváltozott a magyar műveltség jellege, lassan közép-európai arculatú lett. Fokozatosan kialakult a feudális állam. A magántulajdon fontossá válása is hozzájárult ahhoz, hogy a korábbiakhoz képest nagy mértékű társadalmi differenciálódás következett be. A falvakban többségben jobbágyok éltek a 14. században, akik a földesúrtól kapott telken gazdálkodtak. A 14. századtól a paraszti foglalkozású népesség mellett megjelentek az iparosok is: kovácsok, ácsok, edénykészítők, szabók-varrók, stb.

A 13. század második felében vette kezdetét a városok kialakulása. A városoknak vásártartási és árumegállító joga, vámmentessége, szabad bíró- és plébánosválasztási joga volt. Az Anjou-korban az ország városállománya már sokszínű volt településszerkezetében, jogi helyzetében és joghasználatában, lakossága társadalmi és etnikai összetételében egyaránt. A fő város-funkció a környékbelieket is kiszolgáló piac, vásár és ipar volt. Jelentős városokká a távolsági kereskedelemnek és a bányászatnak köszönhetően váltak bizonyos települések, például Kassa, Bártfa, Eperjes, Brassó, Nagyszeben, Kőszeg, Veszprém, Körmöcbánya, Selmecbánya, Nagybánya. A városoknak 1–2 ezer lakosuk volt. A 14. században megváltoztak a lakáskörülmények a városokban: a várak falain belül palotaépületek, kápolnák emelkedtek, polgárházak épültek (a gazdagoknak), megjelentek a fényűző bútorok és ruházat. Nagy Lajos uralkodása alatt (1342–1382) alakult ki a városok képét máig meghatározó városszerkezet, ekkor épültek az első emeletes, zárt udvaros polgárházak. A 14–15. század fordulójától egyre több helyen megjelent a városháza is.

A középkor végén 9 régió volt, kulturális szempontból fontos városokkal: az ország közepén a központ, Buda és Pest, ezt mintegy körülvette nyugatról Pozsony, Sopron, északnyugatról Körmöcbánya, északkeletről Kassa, keletről Nagyvárad, délkeletről Szeged, délnyugatról Pécs. Erdély és Szlavónia külön körzet volt. Sor került az első magyar egyetemalapításokra: Nagy Lajos 1367-ben Pécsen, Zsigmond 1395-ben, majd 1410-ben Óbudán, Mátyás 1465-ben Pozsonyban alapított egyetemet pápai jóváhagyással (Bertényi 2006: 159, 160). Mindegyik csak rövid ideig s természetesen latin oktatási nyelvvvel működött. Az élénk szellemi kapcsolattartás jele volt, hogy a 15. és 16. század fordulóján majdnem létrejött a kelet-középeurópai művelődési központok (Bécs, Buda, Prága, Krakkó) humanistáinak a társulata, a Solidaritas Danubiana.

Zsigmond uralkodása alatt (1387–1437) nagy mértékben megnőtt a mezővárosok (oppidum) száma. A fő ok a kereskedelem és a pénzforgalom előtérbe kerülése volt: törvényben szabályozták a polgárság életével, jogállásával és kereskedésével kapcsolatos főbb problémákat, s bevezették az egész országra Buda város mértékegységeit. A településszerkezet lassú átalakulásával együtt járt a kézműves és a kereskedő réteg megerősödése.

2. A letelepült magyarság magával hozott nyelvjárásait az új hazában helyhez kötött nyelvváltozatokként beszélte. A törzsi nyelvjárásokból tehát területi alapon elkülönülő nyelvjárások lettek, s ezek voltak a magyar nyelv akkor kizárólagos létezési formái (l. A nyelvjárások történetéből c. fejezetet). Közöttük azonban nem voltak olyan fokú különbségek, amelyek a kölcsönös megértést lehetetlenné tették vagy akárcsak súlyosan akadályozták volna. Mátyás király udvari humanistája, az itáliai Galeotto Marzio is fölfigyelt erre, amikor megírta ellentett előjelű itáliai tapasztalatai alapján, hogy a magyarok (az urak és a jobbágyok is) majdnem egyformán beszélnek az ország minden részén. A társadalmi mobilitás csekély volta miatt a nyelvjárások között nem volt rendszeres kapcsolat, így a kölcsönös egymásra hatás is csekély lehetett. Az államalapítás és a kereszténység fölvétele után fokozatosan változott a helyzet. Számottevő külső hatás két oldalról érte a magyar nyelvet. Időbeli sorrendben haladva: a Kárpát-medencei szláv lakosság részéről közvetlen népi érintkezések révén, elsősorban jövevényszavak és jövevény hely-, illetőleg személynevek formájában. (Tudnivaló, hogy „a honfoglalás idején a magyarokat körülvevő szlávok nyelvei határozottan még nem különültek el egymástól”: NYOMÁRKAY 2013: 62.) Másrészt a latin részéről, két irányból is. Egyrészt az egyházi nyelvhasználat, másrészt a királyi kancellária, a hivatalos adminisztráció révén, merthogy akkor ezeket a nyelvhasználati színtereket a latin uralta Nyugat-Európa-szerte. Az általánosan beszélt magyar mellett az írott latin jutott szerephez egyre több írott nyelvi nyelvhasználati szintéren az egyházban, a kolostorokban, a vallásgyakorlásban, a királyi kancellárián, a diplomáciában és a hiteleshelyeken. A latin nyelv azonban számos jövevényszót és írásrendszert is adott, új nyelvi stílust, választékosságot, emelkedettséget, ti. az akkor uralkodó európai eszményt közvetítve. Megjelent a magyar írásbeliség is (l. a nyelvemlékekről szóló fejezetet), s a 15. század végétől már világi célok szolgálatára is.

A 12. század elején a törvénykezéssel kapcsolatos írásbeliség mellett jelentős irodalmi tevékenység bontakozott ki. A kezdeményezés a királyi udvarból, Könyves Kálmántól indult ki, s a hazai szentek kibontakozó kultuszához kapcsolódott. Ösztönzésére két István-legendát is összeállítottak. Ekkor készülhetett az ősgeszta, az első magyar krónika. Fokozatosan elkülönült egy csoport a királyi kápolnán belül, amelynek tagjai liturgikus tevékenységük mellett rendszeresen, már-már hivatásszerűen írták az uralkodó okleveleit: megjelentek a nótáriusok. III. Béla (1173–1196) létrehozta a királyi kápolnától (capella regia) független királyi kancelláriát s az 1180-as években elrendelte, hogy oklevelet kell kiállítani magánjogi ügyekről is (megrőtt az igény megfelelő írástudású emberek iránt). A 12–13. században rendszeres hiteleshelyi tevékenységet végeztek a székeskáptalanok és a királyi társaskáptalanok, majd a városok is. Erre vezethető vissza a 13. századbeli írásbeliség robbanásszerű fejlődésének kezdete.

A latin nyelv hatósugara jó ideig nem terjedt túl az udvaron és az egyházi intézményeken. Kálmán (1095–1116) udvarában krónikások működtek (de krónikák nem maradtak fenn). A legismertebb 13. századi krónikáiró Anonymus és Kézai

Simon. A korai időben az ország igazgatása döntően szóbeliségen alapult, s bár összeírások és adójegyzékek készültek már a 11–12. században is, ezek sem maradtak azonban ránk. Létrejöttek a hiteleshelyek (oklevelek kiállításával, másolásával és hitelesítésével foglalkozó intézmények), majd beléptek a királyi tisztségviselők s a városok is az okleveleket kiállítók sorába, így a század végére az írásbeliség ezen a területen általánossá vált. 1180 előtről mintegy 150 királyi oklevélről van tudomásunk, II. Andrásnak (1205–1235) több mint 350, az alig 10 évig uralkodó III. Andrásnak (1290–1301) pedig 750-nél is több okmánya maradt ránk. A 11–13. század teljes oklevél-mennyiségét mintegy tízezerre teszik, ám a 14. század mindössze első három évtizedéből már ugyanennyi maradt ránk.

A latinnyelvű írásbeliség mögött jelen volt a magyar nyelvű, keresztény szellemiségű kultúra is, de a 13. sz. végéig az első kísérleteknél – igaz, nem akármilyeneknél, lásd Halotti beszéd, Ómagyar Mária-siralom) – nem jutott tovább. A 15. század végén, a 16. század elején az ország akkori, kb. 3–3,5 millió lakosából hozzávetőlegesen 10–20 ezren tudhattak olvasni. 1493-an állították ki a legrégebbi fennmaradt hivatalos magyar nyelvű iratot, egy nyugtát. 1526-ig 13 ezer esetben iratkoztak be a Magyar Királyság területéről külhoni egyetemekre. A bécsi egyetemnek alapításától, 1365-től 1526-ig kb. ötezer magyarországi hallgatója volt.

5.2.3. A KÖZÉPMAGYAR KOR

1526 a mohácsi csatavesztés éve. 1566-ra a magyarság középkori területének 40%-át megszállta a török. A három részre szakadt ország mintegy 3,5 millió lakosa közül legtöbben a megmaradó Magyar Királyság területén éltek, és pedig nagy többségükben magyarok, az 1598. évi házösszeírás alapján hozzávetőlegesen 1,8 millióan; a hódoltsági területeken 900 ezren, Erdélyben pedig 800 ezren (magyar és román: 550–550 ezer, székely: 150 ezer, szász: 100 ezer). Az 1591 és 1606 között az oszmánok és a Habsburg Birodalom között zajló tizenöt éves háború volt a vízváltató. Néhány adat: 1598 és 1604 között a királyság területein 65–75%-kal csökkent mindenhol az adózás alá fogható házak száma, s voltak olyan hódoltsági megyék, amelyekben a falvak 70%-a elpusztult. 1593 és 1595 között az ország Duna menti hadi útvonalának vidéke szinte teljesen elnéptelenedett. A pusztítások leginkább a magyar lakosságot érintették. Az elnéptelenedett területekre sok ezer szerb és román települt, a következmény pedig az etnikai arányok számottevő módosulása volt. A magyarság saját országában való kisebbségbe kerülésének legmozgalmasabb időszaka a 17. század második fele volt. Oláh Miklós Kelemen pápához írott levelében ezt írta egyebek mellett: a törökök „féktelen pusztítást tettek mindenben, úgyhogy az akkor elszenvedett dúlás és rombolás emlékét évszázadokig nem fogjuk elfelejteni” (idézi HEGEDŰS JÓZSEF 2014: 227).

Már 1602-ben érzékelte a változást Z. Geizkofler császári fizetőmester: „Erdélyben román falu azelőtt kevés volt, de most a hegyekben nagymértékben elszaporodtak, mivel a síkvidék pusztulásával szemben a hegyvidék megépült”. 1629-ben egy beszámoló szerint: „Szinán pasa feljövetele [1593] és Eger bevétele [1596] előtt az Tisza–Duna között Titeltől fogvást egész Jánoshalmáig, Szegedig és Kiskunhalas tájáig is feltolakodott a rác nemzetség [...] A Dunántúlon Szinán pasa feljövetelének előtte Mohácson, Szekszárdon, Baranyán, Somogyon felül vagy igen kevés, vagy semmi rácság nem lakott, hanem mind magyarság lakta” (PÁLFFY 2009: 69). CSAPODI CSABA kutatásai alapján BOJTOS ANITA hívja föl a figyelmet egy vallásfelekezeti motivált tényezőre: „A nyelvhatár drasztikus délre húzódását végső soron a török hódoltság alatt megbomló településhálózat, illetve az azt követő restaurációs időszakban az északról beáramló szláv lakosság okozta, ez azonban egybeesett az egyházpolitikai célokkal, nevezetesen a nagyarányú rekatolizációval” (2014: 29).

Az ország három részre szakadása után, az 1598. évi házősszeírás alapján még 3,5 millió lakost föltételeznek, nagy többségben magyarokat. A termelés újjáélesztése érdekében a korábban magyarlakta, elnéptelenedett területekre Erdélyben románokat telepítettek be, Délről pedig a török elől menekülő délszlávok (szerbek, horvátok, bosnyákok) telepedtek le. Nagy arányú betelepítésekre és betelepülésekre, illetőleg áttelepülésekre került tehát sor. Ezek legnagyobb számban németeket, románokat és szerbeket érintettek, jóval kisebb számban ukránokat, horvátokat, bosnyákokat, görögöket, örményeket, cigányokat, olaszokat, franciákat és spanyolokat. A belső magyarországi népmozgások a magyarokat, az Alföldre települő szlovákokat és a Mezőségekre települő erdélyi és távolabbi románokat érintették. Kereskedőkként megjelentek galíciai zsidók, horvátországi görögök, szerbek és bolgárok is. Az 1720. évi országos összeírás alapján már csak 40–45 százalék volt a magyarok aránya (ők 1,5 millióra fogytak, a kisebbségek 1,7 millióra növekedtek). Az 1790-es adatok szerint a lakosság megoszlása ez volt: magyar 41%, román 16%, szlovák 11%, német 10%, horvát 9%, szerb 7%, ruszin 4%, bunyevác és sokác 0,4%, szlovén 0,3%, egyéb 0,8%. Erdélyben a 18. század végén ez volt a helyzet: román 50%, magyar 32%, német 13%, egyéb 4%. 1720 és 1790 között nagy népességmozgás volt az országban (be- és áttelepítések/települések sora zajlott le).

1. Az 1526 utáni fél évszázad társadalmi-művelődési tekintetben is gyökeres változásokat hozott. A nemesség, amely a lakosság 2,5–3%-át alkotta, sokszínű lett, a köznemesség rétegei elkülönültek. A meghatározó réteg a 300-nál több jobbágyportával rendelkező világi és egyházi nagybirtokosok (kb. 30 család), illetve a nagy- és középbirtok határán álló, 100–300 portán gazdálkodó nemesek (40 család) voltak. A társadalom legfelső rétege a 16. században változatlan maradt (kb. 50–70 família). Új fejlemény volt a század közepén a királyi végházakban szolgáló végvári katonaság kialakulása. Ez a réteg a társadalom fontos rétegvé vált.

A szabad királyi városok és bányavárosok polgárainak száma a század 2. felében bő 50 ezer lehetett. A legszeleesebb társadalmi réteg a jobbágyosság, a legszegényebb a zsellérség volt: 100 jobbágyra 25–30 zsellér jutott a században. A legnagyobb áldozatot a jobbágyok és zsellérek hozták, őket sújtotta leginkább a településhálózat pusztulása is.

2. A középkor végén megkezdődött a magyar nyelvű írásbeliség kialakulása, lassú terjedése, a magyart azonban a mindennapi írásbeliségben csak az 1540-es évektől kezdve használták. A 16. század két szellemi áramlata nyugati mintára hatott Hungáriában is: a humanizmusról és – elsősorban – a reformációról van szó, amelyek elősegítették az anyanyelvi kultúra kibontakozását, az anyanyelv használati színtereinek kibővülését, valamint a nyelvi egységesülés folyamatát. A reformáció az anyanyelvi hitéletet szorgalmazta, s ezzel az anyanyelvűség tekintélyét is nagyban emelte. Az első teljes magyar bibliafordítás (Károli Gáspár, 1590) szerepe a magyar nyelvi egységesülés folyamatában, a nyelvi standardizálás tekintetében is jelentős volt. A lakosság megközelítőleg négyötöde protestánsná vált. A reformáció nyomán a városi és mezővárosi iskolákból a korábbiakhoz képest jóval több olyan írástudó ember került ki, aki latinul nem tudott. Nádasdy Tamásnak írta szervitora 1554-ben: „te kegyelmed magyarol írásson, mert deák [= latinul tudó] nem vagyok, és ez féle dejákom sincsen”. Magyarul írták ekkor már az urbáriumokat, leltárjegyzékeket, kárjegyzékeket, kiváltságleveleket stb. A magyar nyelvű írásbeliség azonban a hivatalos ügyintézés magasabb szintjein nem jelent meg (ott még a latin uralkodott). Erdély kivétel volt: 1565-től a törvényeket is magyarul írták. A magyar volt a hódoltság második hivatalos nyelve. A paraszti világban a szóbeliség kizárólagos maradt, emiatt a szájhagyománynak továbbra is uralkodó szerepe volt. A magyar nyelvű írásbeliség a 16. század derekától gátszakadásszerűen terjedt. Az ebben az időszakban, 1551 és 1600 között nyomtatásban megjelent magyar nyelvű művek latinnal szembeni aránybeli növekedése, illetőleg részbeni ingadozása is ezt mutatja: 1551–1560: 54,2% latin, 28,8% magyar (a többi más nyelvű volt), 1561–1570: 54% latin, 44,8% magyar, 1571–1580: 19% latin, 75,2% magyar, 1581–1590: 37,2% latin, 52,9% magyar (DÖMÖTÖR 2006a: 126). A latin ismerete és használata az értelmiség számára ekkor természetes követelmény volt, mert enélkül akkor nem lehetett részt venni a magyarországi nyilvános (értelmiségi) diskurzusban.

Az ellenreformáció (az e szempontból fontos tridentini zsinatot 1543 és 1563 között tartották) első fontos magyarországi alakja az 1568-ban elhunyt Oláh Miklós esztergomi érsek volt. 1635-ben Pázmány Péter esztergomi érsek alapította Nagyszombatban az egyetemet, amely 1777-ben Budára költözött és a kiegyezésig (1867) az egyetlen tudományegyeteme volt Magyarországnak. Mária Terézia 1777-es tanügyi rendeletének hatásaként (Ratio Educationis: a 18. század utolsó negyedének és a 19. század első felének az alsó- és középfokú oktatását szabályozó állami rendelet) megnőtt az iskolák és ezzel az írni-olvasni tudók száma. A hi-

vatalos nyelv azonban a latin, az arisztokrácia pedig többnyire németül és franciául kommunikál. A magyar nyelvközösség öntudatra ébredésével növekszik az anyanyelvhez való hűség, lojalitás. Egyre világosabban megfogalmazódó igény az anyanyelvi műveltség fejlesztése, az irodalmi nyelv kidolgozásának szükségessége. A 18. század új kommunikációs formájaként megjelent a társalgás, amelynek résztvevői egyenrangúakként szólalhattak meg. A „társiasság” eszméjének következménye volt a társaságalapítási buzgalom, amely új közösségformáló erőként jelent meg, s teret kínált a feudális kötöttségektől s a barokk formáktól való távolságtartásra (ekkor jön létre a szabadkőművesség is). Informális hálózatok alakulnak ki, nagy szerepe lett a levelezésnek, amely (Kazinczyra, a legnagyobb levelezőre gondolva) az információcserének és az értelmiség szervezésének intézménypótló jelentőségű módja volt. A szalonélet megindulásával kialakul egy fajta új beszédmód, amely később a standard formák elterjesztésében is szerepet játszik. A 18. század utolsó harmadától a literátorok az irodalomnak és a tudományoknak új teret törekszenek megteremteni, beleértve intézmények létrehozását is (1793: Erdélyi Nyelvművelő Társaság megalapítása, 1802: Széchényi Ferenc múzeum- és könyvtáralapítása). Az értelmiségiek számának megnövekedése jellemző, nem katolikusok is lehetnek már állami alkalmazottak (1781-től), a szakmák szerinti szakosodás növekszik és nő a szakmák tekintélye.

5.2.4. AZ ÚJMAGYAR KOR

1840-ben a Magyar Királyság a 12,8 millió lakosából (Horvátországgal együtt számolva) 4.812.715 volt magyar (37,36%, GLATZ szerk. 1989²: 137), 2.202.542 a román (17,10%), 1.687.256 a szlovák (13,10%) és 1.273.677 a német (9,89%). Ez az arány 1880-ra 41,2%-ra, 1910-re pedig 54%-ra nőtt (meghaladva a 10 milliót). A Magyar Királyság az Osztrák–Magyar Monarchia részeként Európa 2. legnagyobb területű és 3. legnépesebb birodalmának volt a része a birodalom legnagyobb államaként. A birodalmi népesség közel 40%-a a Kárpát-medencében élt. A nemzetiségi arányokban a kiegyezés utáni évtizedekben következett be a magyarság szempontjából legnagyobb mérvű pozitív változás.

1. A korszak első részének központi kérdése a nyelvkérdés volt, amely a 18. század közepétől fogva egyre gyakrabban merült föl. Bessenyei 1777-ben megfogalmazta már: „jegyezd meg a nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette addig magáévá a bölcsességet, mélységét, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvén be nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem” (72). Decsy Sámuel pedig 1790-ben írta: „Minden nemzetnek boldogsága eredeti nyelvének virágoztatásán fundáltatik. Ettől függ az elmének megvilágosodása, a tudományoknak ki terjedése, a szép mesterségeknek gyarapodása, és a nemzet hírének halhatatlansága” (119). Az idézetek is mutatják, hogy a

közjó szolgálatának szándéka, a szűkebb közösség iránti elkötelezettség és az anyanyelv fontosságának felismerése vezette a szerzők tollát. A szikra II. József nyelvrendelete után gyúlt lángra. De nem azért, mintha a magyar nyelvnek a jelentősége önmagában megnövekedett volna. Hanem mert fölértékelődött annak a kapcsolatnak a szerepe, amely „nyelv” és a „nemzet” (anyanyelvközösség) között állt fenn. E mögött pedig a kulturális és civilizációs fejlődés következményeként jelentkező új, kulturális közösségfogalomnak az elterjedése állt, amelyben az anyanyelv a nemzetté válás folyamatának sarkalatos eleme lett. Az anyanyelv mint nemzetalkotó, ezért nemzetpolitikai szempontból kiemelkedő fontosságú tényező megkerülhetetlenül politikummá vált. A nyelvújítás ebben az összefüggésben szemlélve nyilvánvalóan nem pusztán nyelvi gazdagítást jelent, hanem a társadalom korszerűsítése, a nemzet megszervezése „program”-jának egyik fontos részét is. A nyelvújítással párhuzamosan haladt a magyar nyelvi standardizálás, az írott magyar köznyelv kiépítése azzal, hogy céltudatosan mind a szépirodalom, mind a tudományok magyar nyelvét európai szintre emeljék. Az akkori körülmények között három ok siettetette a magyar nyelvi standardizálást: 1) bizonyítani kellett, hogy a magyar alkalmas hivatalos nyelvnek (ellenzői ugyanis azzal érveltek, hogy nem az); 2) ahhoz, hogy az új tudományos eredményeket s az élet új jelenségeit is meg lehessen fogalmazni rajta, bővíteni, korszerűsíteni kellett; 3) szükség volt olyan nyelvváltozatra, amelyen a nyelvközösség minden tagja számára érthetően meg lehet fogalmazni törvényeket, s amelyen folyhat az oktatás, a tömegtájékoztatás stb.

A cél elérése érdekében korszerű nyelvi tervezési tevékenység folyt: kodifikálták a magyar standardot (rögzítették helyesírását, elkészült a leíró nyelvtan, sorra jelentek meg a szótárak) és bővítették, fejlesztették a szókészletet (állapottervezés), 1844-ben a magyar lett a Magyar Királyság hivatalos nyelve (helyzettervezés), s a magyar nyelvnek az iskolákban, a kiadványokban, a publicisztikában, a szépirodalomban, a nyilvánosság különböző fórumain való használatával folyt a magyar nyelv elterjesztése (elterjesztés-tervezés) Ebben számottevő és mintaadó szerepe volt az Akadémiának (akkor: Magyar Tudós Társaság, alapítva: 1825) – amelynek a mintájára később tudományos és kulturális társaságok sora jött létre –, a szélesebb társadalmi rétegeket illetően azonban a publicisztikának, az egyházaknak, a kötelező iskolába járásnak és a szépirodalomnak volt igen fontos szerepe.

1849 után átmenetileg a német volt a hivatalos nyelv. A kiegyezést (1867) követően nagyfokú városiasodás kezdődött. Faluról sokan városokba kerültek, s Budapest olvasztókohójában létrejött az új, a városi népnyelv, a „pesti nyelv”, amelynek volt egy polgári változata (ez az irodalmi nyelven alapult). A kevésbé művelt városi népnyelv részeként kialakult a munkásságnak, a kispolgárságnak a sajátos nyelvhasználata. A kétnyelvűség gyakori volt Budapesten és több, a nyelvhatár közelében és azon túl fekvő városban, illetőleg értelmiségi körökben. 1910-ben a nem magyar anyanyelvűek 17,9%-a tudott magyarul. Jelentkeztek a román, szlovák nyelvi önállósulási törekvések, a jiddis anyanyelvű zsidóság nagy számban települt át Magyarországra.

A kiegyezés utáni időszakban a korábbiakhoz képest kedvezőek voltak a külső és belső feltételek. Az akkori Magyarország az egész Kárpát-medencei magyarság otthonaként a Monarchia kisglobális világában élt, s számos problémája ellenére a gazdasági és civilizációs fölemelkedés idejét élte, a külfölddel szerves és szoros gazdasági, kulturális és tudományos kapcsolatokat tartva fenn. A 19. század (főként a kiegyezést követő) civilizációs változásai művelődéstörténeti szempontból arányaikban, fontosságukban, súlyukban többszörösen meghaladták a korábbi századok változásait. Néhány ezt igazoló adat: 1868-ban bevezették az Eöt-vös-féle népiskolai törvényt, azaz az általános tankötelezettséget 6-tól 12 éves korig. Visszaszorult az írástudatlanság: 1869-ben (Erdély nélkül) a férfiak 41%-a, a nők 25%-a olvas, 1899-ben (Erdéllyel együtt, de Horvátország nélkül) 61%, 1909-ben pedig 68,7% tud írni és olvasni. A tankötelesek iskolalátogatása 1870 és 1910 között: 48-ról 86%-ra emelkedett, az elemi iskolai tanítók száma pedig majdnem megkétszereződött. Egyetemalapításokra is sor került, a mind inkább differenciálódó hazai tanulási lehetőségek megteremtésével a nemzeti művelődés felzárkózott az ország több területén a nemzetközi mezőny vezető részéhez. 1789 és 1919 között 59.000 magyarországi hallgató iratkozott be nyugati egyetemekre. Az 1913-ban működő kórházak 88%-a a kiegyezés után épült, elterjedt a szakszerű orvoslás. Az 1848. évi áprilisi törvények eltörölték a rendi eredetű kiváltságokat, s átrendeződött a városi hierarchia. A 19. század első felében nem ismerték még a modern értelemben vett főváros fogalmát (Pozsony volt az országgyűlések színhelye, Budán székelt a Helytartótanács, Pest volt a székhelye 1848-ban az első felelős magyar kormánynak). 1873-ban egyesült Buda, Óbuda és Pest, s Budapest kiemelkedő ütemben fejlődött világvárossá (a 20. század elején lélekszámát tekintve Európa 9. legnagyobb települése volt). Oly mértékben épült ki a mobilitást nagyban befolyásoló vasúthálózat, hogy az I. világháború után sem volt ennél nagyobb méretű vasútépítés a Kárpát-medencében. Az ország korábbi jellege megváltozásának jele volt, hogy 1900-ban a termelésben az ipari részarány 25% volt már, s hogy 1913-ban 17.777 egyetemi/főiskolai hallgató volt (SZEGEDY-MASZÁK 2006: 471). A 19. század végén és a századforduló elején újabb egyetemalapításokra került sor Kolozsvárott, Pozsonyban és Debrecenben.

Megnőtt a művelődés lehetősége, az írni-olvasni tudók száma (egyes helyeken 60–70%), terjedt az újság- és könyvolvasás, megnőtt a társadalmi érintkezés, mobilitás. A „nyomtatás forradalma”-nak következtében a 19. században úgyszólván egész Európában megnövekedett, szélessé vált a nyelvi kommunikációs tér, amely újfajta közösségi tudat kialakulását és a makrotársadalom szerveződését segítette elő. A formálódó modern (polgári) társadalmaknak jogi és kulturális síkon végbemenő számottevő homogenizálódása is a 19. század teljesítménye, amelyben a nacionalizmus és a piaci gazdaság fontos szerepet játszott. A városiasodás a mobilitás növekedését hozta el, s a magyar nyelvterületen Budapest e tekintetben kiemelkedő szerepet játszott. A civilizációs vívmányoknak köszönhetően tágult a kommunikációs tér: Budapesten 1873-ban kb. 10 millió ember

közlekedett tömegközlekedési eszközökön (lóvasút, sikló, gőzösök), 1912-ben pedig már 220 millió (megjelent az omnibusz és a villamos vasút is), mutatva, hogy a közlekedés fejlődése mennyire volt képes megváltoztatni a város vérkeringését (az utcai forgalom a nagyváros jellemző sajátossága). Egyre jobban terjedt a nyelvi műveltség és a nyelvi választékosság tudatos igénye a magyar nyelvközösségben. A hír- és ismeretközlésnek, a tömegtájékoztatásnak új módjai jelentkeztek: 1847: első vezetékes távíróvonal Bécs és Pozsony között (1853-tól Erdélyt is bekapcsolták), 1879: telefon, majd távbeszélőközpontok sora, 1892: telefonhírmondó (a rádió elődje), 1896: mozgófilm (l. Kósa 2006³: 315–418).

2. Az anyanyelv iránti érdeklődést, a vele való foglalkozás hasznosságának, illendőségének értelmiségi hagyományát nálunk a némettel szembeni, ismétlődően jelentkező anyanyelvfeltő buzgalom, az ortológus és neológus viták, a szaknyelvek gyakorlati szempontból oly fontos kérdésköre, az 1872-től megjelenő és sokakhoz eljutó Magyar Nyelvőr, nemkülönben a nyelvrokonsági viták széles értelmiségi körökben napirenden tartották. Hozzájárult ehhez a millenniumi légkör is, amely a magyarság életének és múltjának a kutatására ösztönzőleg hatott. Mivel pedig az anyanyelv a világ eme részén a nemzettudat legfőbb letéteményese, a magyar nyelv természetes módon került a nyelvtudományi vizsgálatok középpontjába. A 19. század második felében zajlott az újkori európai kulturális egyesülésnek, főként pedig a technikai és szervezeti, adminisztrációs korszerűsödésnek addigi legfontosabb, korszakos társadalom- és művelődéstörténeti folyamata. Az ipari forradalom előtti társadalmi élet maradványaként Európának ebben a térségében még föllelhetők voltak az ősfoglalkozások, illetőleg az eredeti népi kultúra, amelynek felbomlása nálunk a Monarchia idején vett lendületet. Európai jelenség volt a népi kultúra felé fordulás, így a néprajz, a népnyelv, a népköltészet és a népzene tudományos kutatásának föllendülése. Ez a magyarárzata egyebek mellett a nyelvtörténet és a népnyelv iránti érdeklődésnek.

A 20. század elejének nyelvi fordulata gazdasági és társadalmi változásokkal volt összefüggésben: az individualitás eszménye egy új közösségi létformának, a tömeg nyilvánosságának, a valóságban a fecsegésnek adta át helyét, mely leginkább a városi nyelvhasználatra volt jellemző (Nyíri 1980: 26, 58). A dualizmus kori cím- és rangkorság megmutatkozott a megszólítás- és köszönésformák nagy számában. Okkal fogalmazódott meg 1878-ben: „A műveltebb nemzeteknél, kiket különben a fényűzést illetőleg majmolni szeretünk, a »tens«, »tekintetes«, »nagyságos« stb. cafrangok, melyek csak arra jók, hogy a gögöt ápolják, egymást lenézzük, s melyek az egymáshoz közeledést a legnagyobb mértékben akadályozhatják, nincsenek divatban [...]. Azoknak előbb utóbb nálunk is le kell omlaniok!” (SERLI 1878: 8–9).

Összefoglalva: 1) Kialakult, kodifikálódott, megerősödött és elterjedt az írott standard. 2) Megteremtődött a magyar nyelv államnyelvi státusa. 3) A köznyelv megjelenésével és terjedésével a magyar nyelvközösségben megnőtt a beszéd-

helyzethez illő stílusok száma. A magyar nyelvközösség nyelvhasználati értelemben is korszerű újkori közösség lett, amelyben az írásbeliség hordozója, az írott köznyelv fogta össze a belső nyelvi rétegzettséget. 4) A magyar nyelv nemcsak a nemzetté válásnak volt kiemelt fontosságú tényezője, hanem egyik művelődési kiindulópontja is volt a polgárosodásnak. 5) A 19. század második felében a latin lassan kulturális kóddá értelmeződött át (a neohumanisztikus műveltségi minta elemeként), a német ismerete pedig nemcsak bizonyos hagyományok miatt, hanem – és elsősorban – a modern európai nyelvek hasznossági alapú elsajátításának a követelményeként vált nem csak értelmiségi követelménnyé, s lett ily módon a magyarra legnagyobb hatást gyakorló idegen nyelv.

5.2.5. AZ ÚJABB MAGYAR KOR

Három szakasz különíthető el: 1) 1920-tól 1949-ig (a proletárdiktatúra kezdetéig), 2) 1949-től 1989-ig (a rendszerváltoztatásig) és 3) 1989-től máig.

Az újabb magyar kornak a magyar nyelvközösség szempontjából legfontosabb, egyben rendkívül hátrányos ténye a magyarság területi/állami szétszakítása. Trianon után öt (Ausztria, Csehszlovák Köztársaság, Román Királyság, Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, Magyarország), napjainkban nyolc különböző országban (Ausztria, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Magyarország) élnek magyarok úgy, hogy szülőföldjükéről nem távoztak el, „csupán” a határokat változtatták meg az I. világháborúban győztes hatalmak. (A magyar lakosságot nem kérdezték meg, egymással összefüggő több településre kiterjedő népszavazás csak Sopron és környéke hovatartozásáról lehetett 1921-ben.) A trianoni békediktátum felszámolta a tágabb érdeklődés közvetlen ösztönzőit. Kényszerű beszűkülést, gazdasági és társadalomlélektani traumákat, múltba fordulást, védekező-igazoló attitűdöt váltott ki.

A trianoni Magyarország 7.615.000 lakosából 6.732.000 volt magyar 1920-ban. A Kárpát-medencei kívülrekedt magyarok száma 3.239.500 volt, s ez a szám 1930-ra 2,6 millióra csökkent (százazrek menekültek Magyarországra). Az új határok meghúzása magyarok százazereit űzte el otthonukból (Erdélyből 200 ezren menekültek át Magyarországra). A két bécsi döntést (1938 és 1940) követően 1938 és 1941 között négy alkalommal csatoltak vissza Trianonban elvett korábbi területeket (Dél-Szlovákiát, Észak-Erdélyt, Kárpátalját, Vajdaságot), s ez átmenetileg feltartóztatta a kisebbségi magyarság gyors fogyását 1938 és 1944 között. Ezeknek a döntéseknek a következtében az ország területe 172 ezer km²-re, a lakosok száma pedig 14,7 millióra gyarapodott. Az akkori Magyarország lakosságának háromnegyed része volt magyar anyanyelvű. A második világháború számos katonai és civil emberáldozattal, szenvedéssel járt. Míg az első világháborúban minden 28., a másodikban minden 10. magyar állampolgár életét veszítette. Számszerűleg is súlyos veszteséget jelentett a holokauszt: 565 ezer magyar anyanyelvű és

identitású, magyar állampolgárságú izraelitának a (megnagyobbodott országban való) elvesztését. 1939 és 1995 között 47 ezer magyar állampolgárságú zsidó vándorolt ki. A háború végén 20 ezer német menekült Németországba, 185 ezret pedig kitelepítettek (a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 500 ezret irányzott elő!). Áttelepítéssel 68 ezer magyar került Csehszlovákiából Magyarországra. A második világháború után sokan távoztak Nyugatra a kommunista diktatúra elől, legnagyobb számban az 1956-os forradalom leverését követően (mintegy 200 ezren, főként fiatalok). 1990 után többnyire munkavállalási céllal sok ezer magyar ment és megy a tehetősebb nyugati országokba, többségük azonban megtartja magyar állampolgárságát és szoros kapcsolatát az anyaországgal. Az általános és intenzív nemzetközi migrációnak megfelelően minden korábbinál nagyobb számban élnek Magyarországon magyarul nem tudó külföldiek is (Dél- és Nyugat-Dunántúlon hovatovább csak kivételesen fordul elő, hogy a falvakban nincs nem magyar állampolgárságú ház-, telek- vagy földtulajdonos).

Magyarországon a demográfiai csúcs 1980-ban volt 10.709.500 fővel. 2001-ben a 10.198.315 lakosból 9.884.255 (96,9%) volt magyar, a kisebbségi magyarok száma pedig 2.408.557 volt. 10 évvel később, 2011-ben, a legújabb népszámlálás szerint a már csak 9.981.865 magyarországi személyből 9.833.710 volt magyar. Elgondolkodtató tény, hogy a 2011-es adatok alapján csak két területen mutatkozott pozitív tendencia: az iskolázottság és a lakásviszonyok területén.

A magyar anyanyelvűek fogyása felgyorsulóban van, elsősorban a kisebbségi magyarok asszimilálódása és a magyarság általános biológiai fogyása miatt. A rendelkezésre álló fölmérések szerint országonkénti bontásban a következő a helyzet (a magyarság létszámának a sorrendjében): **Románia** (2011): 1.237.746 magyar nemzetiségűt, s 1.268.444 magyar anyanyelvűt regisztráltak. 2001-hez viszonyítva 196.631-gyel csökkent a magyar nemzetiségűek, 175 ezerrel a magyar anyanyelvűek száma. **Szlovákia** (2011): 458.467 magyar nemzetiségűt és 508.714 magyar anyanyelvűt regisztráltak. A csökkenés 2001-hez képest az előbbi esetben 64.061, az utóbbiban 64.215. 2001 és 2011 között a szlovákiai magyarok számára 9,7%-ról 8,5%-ra esett vissza. Feltűnő mind a romániai, mind a szlovákiai adatokban, hogy többen vallották magukat magyar anyanyelvűnek, mint magyar nemzetiségűnek. Ez a tény egyértelműen a magyar nemzeti/nemzetiségi tudat gyengülését, az asszimiláció erősödését mutatja. Továbbá azt, hogy nem érvényes kivétel nélkül az a tétel, hogy a Kárpát-medencében az anyanyelv (a magyar mint anyanyelv) meghatározza a nemzeti/nemzetiségi hovatartozást. **Ukrajna** (2001): 158.729 magyar anyanyelvű (CSERNICKÓ 2013: 35). **Szerbia** (1918-ban alakult meg a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság), 1929-től volt Jugoszlávia, 2006-tól létezik az önálló Szerbia): a 2011-es adatok szerint 253.849 magyar anyanyelvű. **Horvátország** (2011): 14.048 magyar anyanyelvű. **Szlovénia** (2002) 6243, (2011, becslés): 5500–5800 magyar anyanyelvű. **Ausztria** (2011): 40.853. (A fő forrás a Központi Statisztikai Hivatal.) Látható: Ausztria kivételével mindenütt fogyást mutatnak a számok. A kivétel magyarázata: a magyar emigránsok számára – részben az anya-

országához való közelség miatt – Ausztria továbbra is vonzó letelepedési célpont. Az őshonos magyar kisebbség létszáma azonban Ausztriában is csökken.

A nem magyarországi Kárpát-medencei magyar nemzetrészek (a rövid és kivételes periódusokat nem tekintve) általában több-kevesebb asszimilációs nyomás alatt élnek. Enyhülés következett be a rendszerváltás után, de az alaptendencia nem változott. Ezt az is jól mutatja, hogy a kisebbségi magyarok autonómiatörekvései többnyire éles, némelykor hisztérikus ellenállásba ütköznek a többségi nemzetek politikusai részéről. Amit PÉNTEK JÁNOS a magyar nyelv romániai helyzetéről írt 2008-ban, az mutatis mutandis általában jellemző a többi, szóban forgó nemzetrésze is: „a magyar nyelv továbbra is *alárendelt jogi státusban* van. Használata emiatt csak szórványos a hivatalos szférában (magyar többségű önkormányzatokban), jelentős mértékben korlátozott nyilvános fórumokon, ill. köztereken, a vizuális környezetben és a munkahelyeken. A korlátozással pedig rendszerint együtt jár a nyelvi alapú hátrányos megkülönböztetés is, valamint a stigmatizálás, a megfélemlítés, a megszégyenítés. Ez kisugárzik a magyar nyelv általános külső megítélésére, amelyet inkább az előítéletekre épülő elutasítás jellemez, vagy legalábbis az, hogy nincs különösebb vonzása, noha vannak arra utaló jelek, hogy kedvezően változik a korábbi elutasító magatartás. Az alárendelt jogi státus, valamint az oktatásban és más területeken is megnyilvánuló hátrányos megkülönböztetés az alapja az aszimmetrikus felcserélő kétnyelvűségnek, a viszonylag alacsony szintű, instabil kétnyelvűségnek, amely szinte törvényszerűen vezet el a nyelvcserehez [...] Az elmúlt közel két évtizedben jelentős mértékben gyarapodtak a nyelvhasználat alkalmi és szinterei: a létrejött magyar intézmények a közéleti, az intellektuális, a szakmai nyelvhasználat lehetőségeit teremtették meg. A média erősítette mind a belső, mind a nemzeti kapcsolatokat, a magyar nyelv közös és igényes változatai gyakorlatilag mindenki számára elérhetőkké váltak. Bővültek az anyanyelvi oktatás intézményes keretei, lehetőségei. Intézményesült és kiterjedt, valóban nemzeti ügygé vált az anyanyelvi mozgalom. A Magyar Tudományos Akadémia szervezi és támogatja a kutatóműhelyeket, a tudományos képzést, a hálózatként működő nyelvi kutatóállomások révén is ösztönzi és irányítja a közös nyelvi tervezést, a magyar nyelv korszerűsítésére irányuló törekvéseket” (PÉNTEK 2008: 143, 152; kiemelés az eredetiben).

Az 1949. évi kommunista hatalomátvétel után radikális változások következtek be a politikai berendezkedésben és az élet számos területén. A proletárdiktatúra, az egypártrendszer létrejöttével, a Rákosi-korszaknak nevezett évekkel mérőben új éra vette kezdetét, amelyre a politikai, ideológiai, gazdasági, szellemi élet teljes alávetettsége volt jellemző. Fontos szerepe volt a kommunikáció alakításának és szavak, kifejezések jelentéstartalma megváltoztatásának. A hivatalos nyelvhasználat számos elemét a paternalizmus és a katonai nyelv szókészletéből vették (*békeharc, védőbástya*, a kultúra *frontja*, a termelés is *csata*, „szocialista államunk gondoskodik” az állampolgárokról). Szakítottak az európai humanista, keresztény-liberális hagyományokkal: totalitárius, az 1960-as évektől autoritári-

us jellegű hatalomgyakorlás folyt. Az 1956-os forradalom leverése és a követő megtorlás nyomán félelem lett úrrá a lakosság többségében. A mezőgazdaság kollektivizálására, a termelőszövetkezeti rendszer kiépítésére 1958-ban készült el a terv, s az erőszak különböző formáit sem nélkülöző kampány 1961-ben zárult le. Az 1960-as évek elején a lakosság mintegy kétötöde a mezőgazdaságból élt. A paraszti társadalom a korral járó civilizációs és tudományos-technikai korszerűsödés jótéteményei mellett súlyos veszteségeket is elszenvedett: önálló gazdákból bérmunkásokká lettek, önbecsülésük meggyengült, jó részük értékválságba került. Az 1960-as évek közepére fejeződött be a társadalomnak az ötvenes évek elején kezdődő gyors és radikális átalakítása. Az ország lakossága még növekedett, de egyre lassabban. A hetvenes évek elején a lakosságnak már csak körülbelül negyede élt mezőgazdaságból. Az iparból élők száma 1960 és 1970 között 34-ről 44%-ra nőtt, a szellemi foglalkozásúak 1970-ben a népesség negyedét tették ki (10 évvel korábban 17% volt). Minden ötödik munkavállaló ingázott, nem ritkán napi több órai „bumlizás”-ra kényszerülve. Megnőtt a fölfelé irányuló mobilitás: számos falusi, paraszti származású fiatalból lett városi munkás, s lettek adminisztratív munkakörben dolgozók is, miként értelmiségiek is minden korábbit meghaladó számban. A falvak villamosítása 1963-ra fejeződött be, bevezették a „vezetékes rádió”-t a házakba, amely a szigorúan irányított tömegtájékoztatásnak hatékony eszköze volt. Még inkább fontos volt a falusi lakosság szemléletmódjának az alakítása szempontjából a televízió megjelenése. Mindkét eszköz a nyilvánosságot juttatta el a falusi társadalom tagjainak az otthonába, privátszférájába, s ekként a köznyelv terjesztésének első számú és hatékony letéteményesei voltak. A nők munkába állásának újabb hulláma is elkövetkezett. A társadalom differenciálódása az 1980-as években gyorsult föl: a fogyasztás és a presztízs mellett megjelent a vagyon, az ingatlan, az autó és a vállalkozási tőke mint fontos társadalmi érték- és helyzetjelzők. Egyre jellemzőbb lett a nyugati fogyasztói társadalom mintáinak a követése. Mélyült és számban is lassan gyarapodott a Kádár-korszakban végig jelen levő (ám elhallgatott) szegénység. Kutatói vélemények szerint a szegények aránya sohasem volt 13–15%-nál kevesebb.

A késő Kádár-korban és a rendszerváltást követően zajlott le az a folyamat, amelynek nyomán megszűnt Magyarország döntően aprófalvas, kis- és nagyközséges, illetőleg mezővárosi jellege. Az 1990-es években közel 100 nagyközséget nyilvánítottak várossá. Az ezredforduló magyar településhálózata 2898 községből, 214 városból, 22 megyei jogú városból és a fővárosból állt. A lakosság mintegy harmada az 5 és 100 ezer fő közötti városokban és nagyközségekben élt, harmada ennél kisebb településeken. Az 1980-as évek közepe-vége óta új jelenséggént csökkenni kezdett a nagyvárosok lakossága. Ez részben a lakosságcsökkenéssel, döntően azonban a kiköltözéssel magyarázható. Leginkább Budapestre jellemző ez: 1990 és 2000 között negyedmillióval csökkent lakossága (l. VALUCH 2006).

Látványos fejlődés következett be a rendszerváltás után az infrastruktúrában: a telefon-ellátottság területén, a mobiltelefon elterjedésében 2008-ra több mobil-

telefon volt, mint ahány állampolgár. A személygépkocsi-állomány 1989-hez képest több millióval nőtt. Számítógépezés, internetezés, sms-ezés, csetelés növekvő mértékben vált a fiatalabbak mindennapjainak szerves részévé (digitális bennszülöttek, digitális bevándorlók). A rendszerváltás után a gazdasági visszaesés és stagnálás miatt az aktív keresők száma 5 milliőról 3,6 millióra zsugorodott, s nagy méreteket öltött a tartós, súlyos munkanélküliség. A szolgáltatásokban dolgozók aránya már 2000-re elérte a 60%-ot: ipari társadalomból nagy szociális feszültségekkel terhelt posztindusztriális társadalom alakult ki Magyarországon.

2011-ben a teljes népességből 6.273.216 (74,6%) csak magyarul tudott, a megmaradó egy negyed (2.135.833) más nyelv/nyelvek tudását is jelezte. Míg 2001-ben a lakosság 10%-a németül, 9,7%-a angolul is tudott, 2011-re az angolul tudók száma 15,9%-ra, a németül tudóké 11,1%-ra nőtt (a Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint). A magyarországi nemzeti kisebbségek: bolgár, cigány, görög, horvát, lengyel, német, örmény, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén, ukrán. 2011-ben cigánynak 315 ezer fő vallotta magát (másfélszer többen, mint 10 évvel korábban), 186 ezren németnek, 35 ezren románnak és szlováknak, 27 ezren horvátnak, 10 ezren szerbnek (a többi kisebbség létszáma 10 ezer alatt volt).

A magyar nyelvközösség története is jól mutatja azt az európai típusú tendenciát, amely úgy fogalmazható meg, hogy a nyelvközösségek egy korábbi, kevésbé tagolt, kevésbé rétegzett, kevésbé mobil típusból mára tagoltabb, rétegzettebb, differenciáltabb, mozgékonyabb típusúvá váltak. Ez a folyamat a magyar nyelvközösségben a reformkor elejétől kezdett erőre kapni. Ami azt is jelenti, hogy a nyelvi standard és a tudományok anyanyelvűségének a fokozatos kialakulása mint a társadalmi változások következménye nyelvi tudati és nyelvhasználati tekintetben is nagy jelentőségű fejlemény volt.

*

1. A magyar nyelvközösség Kárpát-medencei területi szétszakítottsága az 1989-es rendszerváltoztatásig gyakorlati és lélektani értelemben is megnehezítette, illetőleg többnyire lehetetlenné tette a magyar nyelvűek normális kapcsolattartását. A más államnyelv közegébe kerülés a kényszerű kétnyelvűség fokozatos, évtizedeken át tartó kialakulásához vezetett azok körében is, akik nyelviileg nem vegyes területeken laktak. A kisebbségi kétnyelvűség a magyar nyelvközösségnek a Magyarországon kívül élő tagjaira általában jellemző, egyszersmind természetes jelenség. Miként az is, hogy a kisebbségi kétnyelvűség egyrészt elősegíti az anyanyelvhasználatnak a többi ország magyarjainak anyanyelvi nyelvhasználatától való több-kevesebb eltávolodását, másrészt nyelvcsere felé vezethet (ahogy mutatja a magyarság megközelítőleg kétmillióssá asszimilációs vesztesége 1920 óta).

2. 1920 után a magyar nyelv rétegződése azonos volt a megelőző évtizedekével, azaz a legtöbb magyar anyanyelvű regionális nyelvhasználatú volt (nyelvjá-

rások), a városi népnyelv megtartotta pozícióit, s a köznyelv beszélt változata többségében regionális színezetű volt (korabeli filmek és rádióadások is ezt mutatják). A nem magyarországi magyar nemzetrészek nagyrészt kikerültek a magyarországi beszélt köznyelv hatása alól, s az anyaországi magyarsággal való kapcsolattartás politikai okokból történő akadályoztatása elősegítette a kisebbségi nyelvhasználat regionális jellegének, nyelvjárásiasságának a megőrzését. Nem kevés népmozgással járt, hogy négy alkalommal csatoltak vissza Magyarországhoz Trianonban leválasztott területeket 1938 és 1941 között. Az ország területe ily módon 172 ezer km²-re, lakosainak száma 14,7 millióra nőtt, s a lakosság háromnegyede magyar anyanyelvű volt (KÁNTOR 2013: 20). Mindez, miként a háború frontmozgásai s az újabb békekötés, valamint a követő ki- és áttelepítések és menekülések az (elsősorban nyelvjárási) beszélők újabb keveredéséhez vezettek, segítve a nyelvi és kulturális kiegyenlítődést közöttük. A kommunista hatalom 1949-től szinte hermetikusan elzárta az országot („vasfüggöny” Nyugat felé), lényegében ellehetetlenítve a kapcsolattartást, a kommunikáció lehetőségét a magyar nyelvközösség különböző Kárpát-medencei részei között. Ezek a körülmények megtörték a szerves nyelvi fejlődés folyamatát több tekintetben is.

3. A szerves fejlődés korábbi folyamata a magyar nyelvközösség mintegy harmadában a trianoni határmegvonások következtében tört meg. Ugyanis a magyar nyelv nem egyetlen országban változik. Hanem – az őshonos Kárpát-medencei magyarságról szólván – jelenleg nyolc országban, márpedig a változást mindegyik országban részben más-más tényezők is befolyásolják, s részben más-más irányokba készítetik. Az újabb magyar korra jellemző új jelenség a leszakított magyar nemzetrészek tagjainak tömeges, több millió emberre kiterjedő **kényszerkétnyelvűsödése** (spontán kétnyelvűsödés minden korban volt természetes). A körülményektől kikényszerített, e körülmények között viszont szükségszerű folyamatról van szó, amely magában hordja a nyelvcsere lehetőségét, illetőleg az asszimilációs adatok szerint egyre nagyobb mértékű megvalósulását is. A szóban forgó közösségek anyanyelvhasználati korlátozottságának, jogi alávetttségének és a kényszerkétnyelvűsödésnek természetes következménye a **szétfejlődésnek** nevezett változási folyamat (l. LANSTYÁK 2008: 118–135), amely a mai magyar nyelvnek – a lehetséges anyanyelvközösségi következményeit tekintve – a legnagyobb horderejű változási tendenciája. Ez elsősorban a szókészletben és a hangtanban jelentkezik (jövevényszavak és -nevek, tükörfordítások növekvő száma, a hangsúly, a hanglejtés és a szórend módosulása, idegen mintákat tükröző vonzatok megjelenése stb.)

4. A szétfejlődéssel és az anyanyelvhasználat korlátozottságával összefüggésben jelentkeznek a Magyarországon kívüli magyar nemzetrészek tagjai **anyanyelvi** kompetenciájának a **hiányai**, a funkcionális és strukturális nyelvvesztés, növekszik azoknak a száma, akik többé-kevésbé csak korlátozott mértékben tudnak anyanyelvükön kommunikálni (például mert nem magyar tannyelvű iskolába járnak/járhatnak). A földrajzi nevek államnyelvesítésének következtében állam-

nyelvi helynév- és személynév-neologizmusok százai váltak idővel a kisebbségi-vé lett magyarok szókincsének, később pedig részben a magyarországi (hivatalos) nyelvhasználatnak is a részévé, s ez mind mennyiségében, mind ütemében példátlan jelenség volt korábban a Kárpát-medencei magyarság életében (*Pozsony : Bratislava, Kassa : Kosice [Košice], Kolozsvár : Cluj-Napoca*, vagy gondoljunk az „ovázás”-ra és az „apai nevek”-re: *Horvathová Éva, Szabó Béla Tivadaré*).

5. A nyelvjárások köznyelvhez közeledésének folyamata az 1960-as évektől gyorsult föl látványosan s vált tömegessé. Ennek civilizációs, gazdasági-politikai és társadalomlélektani okai egyaránt voltak. Ez az időszak volt az, amikor a nyelvjárási beszélők tömegesen kezdték szégyellni nyelvjárásukat, s idegenek előtt köznyelviesen törekedtek beszélni. Viszonylag gyorsan terjedt a regionális köznyelvi nyelvhasználat a falvakban, s ezzel párhuzamosan alakult ki a kettős-nyelvűség (a nyelvjárási beszélők nyelvjárásuk mellett a köznyelv többé-kevésbé regionális színezetű változatát is képesek beszélni). Mára ez a folyamat kiteljesedett, ezért lehet az a téves benyomása a falvakba látogató idegeneknek, hogy nyelvjárást már nem is beszélnek a falvakban sem. A családias nyelvhasználat nyelvváltozata főként az idősebbek körében többnyire azonban ma is a – köznyelvhez a korábbiaknál értelemszerűen közelebb álló – nyelvjárás.